

การตกไปแห่งรากฐานของสัญญา

สุจิตรา ใจเอื้อ

คณะรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์

มหาวิทยาลัยบูรพา

sj.law8899@gmail.com

DOI : 10.14456/tujournal.2016.10

บทคัดย่อ

กรณีที่คู่สัญญาได้ทำสัญญาขึ้น และลูกหนี้ยังสามารถปฏิบัติการชำระหนี้ได้ แต่มีเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเข้ามาแทรกภายหลังจากการทำสัญญา ทำให้สภาวะปัจจุบันแตกต่างจากสภาวะในขณะที่ทำสัญญา โดยคู่สัญญาไม่ได้คาดคิดมาก่อนว่าจะเกิดเหตุการณ์เช่นนั้นขึ้น ก่อให้คู่สัญญาเกิดความยากลำบากในการชำระหนี้หรือเป็นภาระหนักเกินควรแก่คู่สัญญาฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง จึงเกิดความไม่เท่าเทียมกันระหว่างการชำระหนี้ของคู่สัญญา แม้ว่าการชำระหนี้ยังสามารถกระทำได้ แต่การชำระหนี้จะไม่เกิดประโยชน์หรือทำให้คู่สัญญาฝ่ายหนึ่งรับภาระหรือความเสียหายเป็นอย่างมาก ดังนี้ เมื่อหากเกิดเหตุการณ์ดังกล่าวขึ้นมา นักกฎหมายไทยจะแก้ไขปัญหานี้ได้อย่างไร และตามหลักกฎหมายใด เนื่องจากประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ไทยไม่ได้มีการบัญญัติกฎหมายที่จะใช้ในกรณีดังกล่าวไว้ โดยเมื่อศึกษาถึงกฎหมายต่างประเทศ พบว่ากฎหมายต่างประเทศได้มีหลักกฎหมายที่สามารถนำมาปรับใช้กับกรณีมูลเหตุในสัญญาที่เปลี่ยนแปลงไป ผู้เขียนจึงได้ศึกษาถึงกฎหมายต่างประเทศอย่างหลากหลาย อาทิ กฎหมายโรมัน กฎหมายอังกฤษ กฎหมายเยอรมัน กฎหมายอิตาลี กฎหมายฝรั่งเศส กฎหมายอเมริกัน และหลักกฎหมายสัญญายุโรป (Principles of European Contract Law) ว่ามีหลักการทางกฎหมายในเรื่องดังกล่าวอย่างไร เพื่อเสนอแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ไทยในผลเกี่ยวกับการชำระหนี้ที่เป็นไปอย่างยากลำบากไว้ และเพื่อนำมาเป็นแนวทางสำหรับกฎหมายไทยและทำให้กฎหมายไทยมีการคุ้มครองคู่สัญญาเพื่อก่อให้เกิดความเป็นธรรมมากยิ่งขึ้นต่อไป

[วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 35 ฉบับที่ 1 ปี พ.ศ. 2559]

คำสำคัญ: การตกไปแห่งรากฐานของสัญญา, สัญญา

Clausula Rebus Sic Stantibus

Sujitra Jai-ue

Faculty of Political Science and Law

Burapha University

sj.law8899@gmail.com

DOI : 10.14456/tujournal.2016.10

Abstract

There are circumstances in which parties entered into a contract and the obligor is still able to perform his or her obligation; however, due to an unexpected event that later occurs, the factual circumstance of the contract significantly differs from that of when the contract was concluded. This is beyond the expectations of the contracting parties. The change of such a circumstance makes it much more difficult for the obligor to perform his or her obligation, resulting in an unfairness between the parties. Even though in fact it is still possible for the obligor to perform his or her obligation, such a performance does not particularly benefit the parties or it imposes higher duties on the obligor. When this kind of circumstance arises in Thai law, it is questionable how Thai lawyers would deal with the problem, and what the applicable law is. This is because the Thai Civil and Commercial Code does not contain any rule dealing with the circumstances under discussion. In contrast, other legal systems recognize Clausula Rebus Sic Stantibus. The author studies the concept of Clausula Rebus Sic Stantibus in a number of foreign legal systems, namely Roman law, English law, German law, Italian law, French law, American law and the Principles of European Contract Law. It aims to amend the Thai Civil and Commercial Code for the result of much more difficult for the obligor to perform his or her obligation and provide a guidance for Thai law in dealing with Clausula Rebus Sic Stantibus event, resulting in a fairer outcome.

[Thammasat Journal, Volume 35 No.1, 2016]

Keyword: Clausula Rebus Sic Stantibus, Contract

บทนำ

การตกไปแห่งรากฐานของสัญญา คืออะไร และมีหลักการทางกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวอย่างไร นักกฎหมายทุกท่านรู้จักนิติกรรม¹ ซึ่งเป็นบทบัญญัติของกฎหมายที่อยู่ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 1 หลักทั่วไป ลักษณะ 4 นิติกรรมอาจก่อให้เกิดหนี้ที่สามารถปฏิบัติการชำระได้ แต่มีเหตุการณ์บางอย่างเข้ามาแทรกแซงภายหลังจากการทำสัญญา ทำให้เกิดความยากลำบากในการชำระหนี้หรือเป็นภาระหนักเกินควรแก่คู่สัญญาฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง จึงเกิดความไม่เท่าเทียมกันระหว่างการชำระหนี้ของคู่สัญญาฝ่ายหนึ่ง และการปฏิบัติการชำระหนี้ตอบแทนของคู่สัญญาอีกฝ่ายหนึ่ง หากเกิดเหตุการณ์ดังกล่าวขึ้นมาจะมีหนทางแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้อย่างไร และตามหลักกฎหมายใด

กรณีศึกษาตัวอย่าง ผู้ผลิตแป้งขนมปังรายหนึ่งตกลงจำหน่ายแป้งขนมปังแก่ผู้ส่งออก ทั้งสองตกลงทำสัญญาซื้อขายกันเป็นระยะยาว โดยฝ่ายผู้ผลิตแป้งขนมปังตกลงใช้สูตรแป้งขนมปังที่ต้องผสมสารชนิดพิเศษเพื่อใช้ในการทำเบเกอรี่ให้มีเนื้อนุ่มเนียนเป็นพิเศษอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะ ซึ่งในการผลิตแป้งขนมปังที่ผสมสารชนิดพิเศษนี้จำเป็นต้องนำเข้าสารชนิดพิเศษดังกล่าวมาจากต่างประเทศ นอกจากนี้ คู่กรณีทั้งสองฝ่ายยังได้ตกลงกันว่าสัญญานี้ทำขึ้นเพื่อผู้ส่งออกจะได้ส่งแป้งขนมปังผสมสารพิเศษนี้ไปจำหน่ายแก่เจ้าของร้านเบเกอรี่ต่าง ๆ ในต่างประเทศ ต่อมาภายหลังการทำสัญญา หากปรากฏว่าทางราชการสั่งยึดโรงงานผลิตแป้งขนมปังเพื่อประโยชน์ของทางราชการ หรือสั่งห้ามใช้หรือห้ามนำเข้าสารพิเศษที่ต้องใช้ผสมแป้งขนมปังนั้น หรือสั่งให้ผู้ผลิตส่งแป้งขนมปังที่ผลิตได้ทั้งหมดแก่ทางราชการเท่านั้น เหล่านี้เป็นกรณีการชำระหนี้เป็นอันพั่ววิสัยโดยพฤติการณ์ที่ลูกหนี้ไม่ต้องรับผิดชอบผลทางกฎหมาย คือ ลูกหนี้หลุดพ้นจากการชำระหนี้

แต่หากเป็นกรณีที่สารพิเศษที่ใช้ผสมทำแป้งขนมปังซึ่งต้องนำเข้าจากต่างประเทศนั้นมีราคาสูงขึ้นอย่างมาก เนื่องจากทางราชการมีการขึ้นอัตราภาษีนำเข้าในอัตราสูงจนเกินความคาดหมาย หรือผู้ผลิตสารพิเศษในต่างประเทศได้ขึ้นราคาสารพิเศษชนิดนั้นจนสูงเกินความคาดหมายไปอย่างมาก ดังนั้นจึงเป็นกรณีที่การชำระหนี้กลายเป็นภาระแก่ลูกหนี้เกินควรแก่ความคาดหมายอย่างยิ่ง ส่วนกรณีที่ประเทศผู้ส่งออกแป้งขนมปังสั่งห้ามนำเข้าแป้งขนมปังชนิดนั้น ๆ ทำให้ตลาดแป้งขนมปังถูกปิดไปจึงเป็นกรณีที่การชำระหนี้กลายเป็นอันไร้ประโยชน์หรือไม่บรรลุวัตถุประสงค์แห่งมูลหนี้ เพราะแม้การผลิตแป้งขนมปังยังคงอยู่ในวิสัยที่จะกระทำได้ และแม้ฝ่ายผู้ซื้อก็ยังอยู่ในฐานะที่จะรับมอบแป้งขนมปังที่ผลิตขึ้นได้ โดยสามารถชำระราคาแป้งขนมปังนั้นได้ แต่ความประสงค์อันแท้จริงแห่งมูลหนี้ในกรณีนี้ คือ การส่งแป้งขนมปังไปขายในประเทศที่ตกลงกันนั้นไม่อาจสำเร็จลงได้ ในกรณีต่าง ๆ เหล่านี้ ประเด็นปัญหา คือ คู่กรณีแต่ละฝ่ายต้องรับภาระความเสี่ยงหรือไม่อย่างไร

¹ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 149 บัญญัติว่า “นิติกรรม หมายความว่า การใด ๆ อันทำลงโดยชอบด้วยกฎหมายและด้วยใจสมัคร มุ่งโดยตรงต่อการผูกนิติสัมพันธ์ขึ้นระหว่างบุคคล เพื่อจะก่อ เปลี่ยนแปลง โอน สงวน หรือระงับซึ่งสิทธิ”

กฎหมายไทยปัจจุบัน

ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ไทยบัญญัติไว้เฉพาะการชำระหนี้ที่เป็นพันธวิสัยเท่านั้น ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 219² ซึ่งเป็นกรณีที่มีการชำระหนี้เป็นไปไม่ได้โดยแน่แท้ ไม่สามารถนำมาปรับใช้กับการชำระหนี้ที่เป็นไปอย่างยากลำบากหรือการชำระหนี้ที่เป็นภาระหนักเกินควรแก่คู่สัญญา ดังนั้นหากเกิดกรณีปัญหาเกี่ยวกับการไม่สามารถปฏิบัติตามการชำระหนี้ได้ เนื่องจากเกิดเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงในสาระสำคัญของสัญญาภายหลังที่ทำสัญญา โดยคู่สัญญาไม่คาดคิดมาก่อน ในขณะที่ทำสัญญานั้น แล้วส่งผลให้การชำระหนี้เป็นภาระหนักเกินควรแก่คู่สัญญาฝ่ายใดมากเกินไป จนทำให้เกิดความไม่เท่าเทียมกันระหว่างคู่สัญญา คู่สัญญาผู้ต้องรับภาระในการชำระหนี้มากเกินไปนั้น จะต้องรับชำระหนี้อย่างสิ้นเชิง เนื่องจากในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ไทยไม่ได้บัญญัติเรื่องดังกล่าวไว้ จึงทำให้คู่สัญญาไม่มีสิทธิที่จะปรับข้อสัญญาหรือเลิกสัญญากันได้ตามเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป

ในตำราของไทย เมื่อมีกรณีที่เกิดเหตุขัดข้องในการชำระหนี้ที่เป็นผลมาจากเหตุแทรกซ้อน หรือพฤติการณ์นอกเหนือความคาดหมาย และการบังคับให้ลูกหนี้ต้องผูกพันตามมูลหนี้อย่างเคร่งครัด จะก่อให้เกิดความเสียหายเดือดร้อนแก่ลูกหนี้เกินควรที่คาดหมาย หรือหากจะบังคับให้เจ้าหนี้รับชำระหนี้ก็จะเป็นอันไร้ประโยชน์หรือขัดต่อความประสงค์อันแท้จริงแห่งมูลหนี้ นั้น มีแนวคิดที่แยกออกได้เป็นสองแนวทางนี้ แนวแรกมีความเห็นว่า ข้อขัดข้องที่เกิดขึ้นต้องเป็นกรณีการชำระหนี้กลายเป็นพันธวิสัยชนิดเด็ดขาดอันเกิดจากพฤติการณ์ที่ลูกหนี้ไม่ต้องรับผิดชอบ ซึ่งเป็นเหตุให้ลูกหนี้หลุดพ้นจากการชำระหนี้ ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 219 หรือเป็นกรณีที่ เป็นสัญญาต่างตอบแทนซึ่งวัตถุแห่งหนี้มิใช่เป็นการโอนไปซึ่งทรัพย์สินเฉพาะสิ่ง และการชำระหนี้เป็นพันธวิสัยเพราะพฤติการณ์ที่ไม่มีฝ่ายใดต้องรับผิดชอบ ดังนั้นลูกหนี้อย่าหลุดพ้นจากการชำระหนี้ แต่ไม่มีสิทธิได้รับชำระหนี้ตอบแทน และเป็นเหตุให้เลิกสัญญาได้ ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 372 แนวคิดนี้จำกัดการชำระหนี้เป็นพันธวิสัยไว้เฉพาะกรณีเป็นพันธวิสัยโดยเด็ดขาดเป็นสำคัญ³ ส่วนอีกแนวทางหนึ่งไม่ยึดอยู่กับกรณีที่มีการชำระหนี้กลายเป็นพันธวิสัยทางภาวะวิสัย หรือพันธวิสัยเด็ดขาดเป็นหลัก แต่คำนึงถึงความประสงค์อันแท้จริงแห่งมูลหนี้ประกอบด้วย คือ หากการบังคับชำระหนี้

² ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 219 บัญญัติว่า “ถ้าการชำระหนี้กลายเป็นพันธวิสัยเพราะพฤติการณ์อันใดอันหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นภายหลังที่ได้ก่อหนี้ และซึ่งลูกหนี้ไม่ต้องรับผิดชอบนั้นไซ้ ท่านว่าลูกหนี้เป็นอันหลุดพ้นจากการชำระหนี้ นั้น ถ้าภายหลังที่ได้ก่อหนี้ขึ้นแล้วนั้น ลูกหนี้กลายเป็นคนไม่สามารถจะชำระหนี้ได้ไซ้ ท่านให้ถือเสมือนว่าเป็นพฤติการณ์ที่ทำให้การชำระหนี้ตกเป็นอันพันธวิสัยฉะนั้น”

³ จิต เศรษฐบุตร. (2556). *หลักกฎหมายแพ่งลักษณะนิติกรรมและหนี้*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 31, 384; เสนีย์ ปราโมช. (2505). *ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยนิติกรรมและหนี้เล่ม 2*. พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง. 792-795; กัธธ พินธุลาภ. (2529). *คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยหนี้*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการบริการทางวิชาการ คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 32.

อยู่นอกขอบเขตความประสงค์อันแท้จริงแห่งมูลหนี้ จนถึงขนาดเท่ากับบังคับให้ลูกหนี้ต้องชำระหนี้เป็นอย่างอื่น หรือหากบังคับให้เจ้าหนี้รับชำระหนี้ก็จะเป็นการอันไร้ประโยชน์แก่เจ้าหนี้ ดังนั้นถือได้ว่าเป็นกรณี ที่การชำระหนี้กลายเป็นพันธวิสัย⁴

ดังนั้น ผู้เขียนจึงศึกษาถึงหลักเกณฑ์ทางกฎหมายดังกล่าวของต่างประเทศอย่างหลากหลาย อาทิ กฎหมายโรมัน กฎหมายอังกฤษ กฎหมายเยอรมัน กฎหมายอิตาลี กฎหมายฝรั่งเศส กฎหมายอเมริกัน และหลักกฎหมายสัญญายุโรป (Principles of European Contract Law) ว่ามีหลักการทางกฎหมายในเรื่องดังกล่าวอย่างไร

กฎหมายต่างประเทศ

ในระบบกฎหมายของหลาย ๆ ประเทศ จะมีการยอมรับถึงเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป จนทำให้การชำระหนี้เป็นไปอย่างยากลำบากหรือการชำระหนี้ที่ก่อให้เกิดภาระผูกพันต่อคู่สัญญาอย่างมาก โดยมีการเรียกชื่อที่แตกต่างกันออกไป⁵ ซึ่งจะรู้จักกันภายใต้หลัก *Clausula Rebus Sic Stantibus* ซึ่งแปลความได้ว่า “ความผูกพันย่อมเป็นไปตามพฤติการณ์” หมายความว่า ความผูกพันตามสัญญาโดยย้อมตั้งอยู่บนฐานแห่งพฤติการณ์แวดล้อมที่ดำรงอยู่ในขณะทำสัญญา⁶

กฎหมายโรมัน หลัก *Clausula Rebus Sic Stantibus* ในความหมายอย่างกว้าง หมายความว่า หากเกิดเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไป คู่สัญญาไม่ต้องผูกพันตามสัญญาได้โดยต่างฝ่ายต่างไม่ต้องชำระหนี้ กล่าวคือ เมื่อมีเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปกระทบต่อสัญญาแล้ว คู่สัญญาไม่ต้องปฏิบัติตามสัญญาได้ ส่วนในความหมายอย่างแคบ หมายความว่า การที่แต่ละประเทศนำหลักการของเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามความหมายอย่างกว้างมาปรับใช้ในลักษณะของหลักการชำระหนี้ที่เป็นพันธวิสัย และหลักการชำระหนี้ที่เป็นไปอย่างยากลำบากหรือก่อให้เกิดภาระเกินควรแก่คู่สัญญา ทำให้เกิดความไม่เท่าเทียมกันของคู่สัญญาในการปฏิบัติชำระหนี้

กฎหมายอังกฤษ กรณีที่พฤติการณ์เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากจนเกิดเป็นข้อขัดข้องในการชำระหนี้ จนส่งผลกระทบต่อผลของสัญญา ซึ่งลูกหนี้อาจอ้างเป็นข้อแก้ตัวให้หลุดพ้นจากการชำระหนี้ได้นั้น มีหลักกฎหมายของอังกฤษ คือ “*Doctrine of Frustration of Contract*”⁷ หลักนี้เป็นข้อยกเว้นของหลักความรับผิดชอบทางสัญญาของอังกฤษ โดยมีที่มาจากแนวคำพิพากษาในคดี *Taylor v. Caldwell*

⁴ โสภณ รัตนกร. (2556). คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยหนี้. กรุงเทพฯ: นิติบรรณการ. 102

⁵ อมราลักษณ์ รัชวงศ์. (2549). การนำหลัก *hardship* มาใช้ในกฎหมายไทย. วิทยานิพนธ์มหาวิทยาลัย. คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ.

⁶ กิตติศักดิ์ ปกรติ. (2555). หลักสุจริตและเหตุเหนือความคาดหมายในการชำระหนี้ (*Good Faith & Supervening Events*) ในระบบกฎหมายเยอรมัน ฝรั่งเศส แองโกลอเมริกัน และไทย. กรุงเทพฯ: วิญญูชน. 115.

⁷ พินัย ณ นคร. (2545). หลักกฎหมายอังกฤษเกี่ยวกับเหตุที่ทำให้ไม่สามารถปฏิบัติตามการชำระหนี้ตามสัญญาได้อีกต่อไป: ผลกระทบจากวิกฤตเศรษฐกิจ. *วารสารนิติศาสตร์*, 32(1), 137.

(1863)⁸ คือ คู่สัญญาฝ่ายหนึ่งยอมไม่ต้องผูกพันตามสัญญาและไม่ต้องรับผิดชอบใช้ค่าสินไหมทดแทนเพื่อการผิดสัญญา ถ้าความมีอยู่ของทรัพย์สินใดเป็นสาระสำคัญของการชำระหนี้ตามสัญญา และทรัพย์สินนั้นได้สูญหรือเสียหายไปเพราะเหตุสุดวิสัยก่อนที่หนี้ตามสัญญานั้นจะถึงกำหนด

เหตุขัดข้องในการชำระหนี้ หรือ Frustration จึงหมายถึง เจื่อนไขหรือข้อตกลงโดยปริยายในสัญญาซึ่งมีอยู่ตามกฎหมายตั้งแต่ต้น เพื่อประโยชน์แห่งการสันนิษฐานเจตนาของคู่กรณีว่าคงจะได้ตกลงกันเช่นนั้น ถ้าได้รู้ว่าจะมีเหตุขัดข้องเกิดขึ้นในภายหลัง โดยพิจารณาถึงหลักความเป็นธรรม เหตุผลและประโยชน์ได้เสียของคู่กรณีทั้งสองฝ่าย ในที่สุดหลักกฎหมายในคดี Taylor v. Caldwell (1863) ได้กลายเป็นหลักที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวาง และต่อมาได้มีการนำหลักนี้มาปรับใช้ในคดีงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก คดี Krell v. Henry (1903) 2 KB 740. กล่าวคือ คู่สัญญาทำสัญญาเช่าห้องเพื่อดูขบวนแห่พิธีการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์ Edward ที่ 7 ต่อมากษัตริย์ Edward ที่ 7 ทรงประชวรและไม่มีขบวนแห่เกิดขึ้น ผู้เช่าห้องจึงไม่ประสงค์จะเช่าห้องอีกต่อไป และอ้างว่าการชำระหนี้ตกเป็นพ้นวิสัย ศาลอุทธรณ์พิพากษาว่า สัญญาสิ้นสุดด้วยเหตุ Frustration เพราะถือว่าเหตุการณที่เปลี่ยนแปลงภายหลังจากที่ตกลงทำสัญญากัน โดยกระทบต่อสิ่งที่คู่สัญญาประสงค์ร่วมกันให้เป็นรากฐานของสัญญา กรณีนี้ไม่ถือว่าเป็นการชำระหนี้ที่พ้นวิสัย และการชำระหนี้ไม่เป็นภาระหนักเกินควรแก่คู่สัญญา แต่เป็นกรณีการชำระหนี้เป็นอันไร้ประโยชน์ เพราะขบวนแห่เป็นสาระสำคัญในการชำระหนี้หรือเป็นรากฐานแห่งสัญญา เมื่อไม่มีขบวนแห่วัตถุประสงค์ของสัญญาร่วมกันที่จะเช่าเพื่อดูขบวนแห่นั้นเสียไป ดังนั้นสัญญาจึงสิ้นสุดโดยเหตุ Frustration

กฎหมายเยอรมัน มีหลัก Wegfall der Geschäftsgrundlage ซึ่งจะใช้หลักสุจริต คือ หากมีการเปลี่ยนแปลงอันไม่อาจคาดหมายได้และมีผลกระทบต่อรากฐานของสัญญาภายหลังที่สัญญาได้เกิดขึ้นสมบูรณ์แล้ว ศาลมีอำนาจเปลี่ยนแปลงแก้ไขข้อสัญญาหรือให้สัญญานั้นสิ้นสุดผูกพันได้ ซึ่งระบบกฎหมายของเยอรมันนี้ถือว่าเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปหมายถึง ทั้งกรณีที่ทำให้การปฏิบัติการชำระหนี้เป็นพ้นวิสัย และกรณีที่ทำให้การชำระหนี้ก่อให้เกิดภาระหนักเกินควร

มาตรา 313 BGB “เมื่อได้ทำสัญญาขึ้นแล้ว และพฤติการณ์อันเป็นรากฐานแห่งสัญญาได้เปลี่ยนแปลงไปในสาระสำคัญ ซึ่งหากคู่กรณีในสัญญาได้คาดเห็นพฤติการณ์เช่นนั้นล่วงหน้าในขณะที่ตกลงทำสัญญากันก็คงจะไม่เข้าทำสัญญานั้น หรือจะทำขึ้นโดยมีเนื้อหาแตกต่างออกไป ดังนี้ เมื่อพิจารณาจากพฤติการณ์แห่งกรณี โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับการแบ่งภาระความเสี่ยงตามที่ตกลงกัน หรือตามกฎหมายแล้ว หากการบังคับให้คู่กรณีฝ่ายใดต้องผูกพันตามสัญญาโดยเคร่งครัดจะก่อให้เกิดความเดือดร้อนเสียหายเกินที่ควรคาดหมายได้ตามปกติ คู่กรณีฝ่ายนั้นอาจเรียกร้องให้ปรับปรุงเนื้อหาแห่งสัญญานั้นได้”

⁸ Taylor v. Caldwell. (1863). B. & S. 826 เป็นคดีที่คู่สัญญาตกลงเช่าหอประชุมเพื่อแสดงดนตรี ต่อมาหอประชุมได้เกิดอัคคีภัยขึ้นทั้งหลัง ก่อนที่จะถึงกำหนดแสดงดนตรี โดยมิใช่ความผิดของคู่กรณีทั้งสองฝ่าย คู่กรณีจึงพิพาทกันว่า จะต้องชำระค่าเช่าตามที่ตกลงกันหรือไม่ และศาลได้พิพากษาว่าสัญญาสิ้นสุดลงเนื่องจาก Frustration.

หากปรากฏว่าข้อเท็จจริงอันเป็นมูลเหตุจูงใจสำคัญและเป็นรากฐานแห่งสัญญานั้นมิได้เป็นไปตามที่คู่กรณีเข้าใจกัน ก็ให้ถือว่าเป็นกรณีพฤติการณ์อันเป็นรากฐานแห่งสัญญาเปลี่ยนแปลงไปในสาระสำคัญด้วย

หากการปรับข้อสัญญาเป็นการอันพันวิสัย หรือจะเป็นที่เดือดร้อนเสียหายเกินที่ควรคาดหมายได้ตามปกติแก่คู่กรณีอีกฝ่ายหนึ่ง ดังนี้ฝ่ายที่ต้องเสียเปรียบจากสัญญานั้นมีสิทธิบอกเลิกสัญญา ในกรณีที่สัญญาผูกพันต่อเนื่องกันก็ให้การบอกเลิกสัญญามีผลให้ความสัมพันธ์อันจะมีมาในอนาคตเป็นอันระงับสิ้นไป⁹

ตัวอย่างคดี BGH NJW 1976, 565. Civil Senate Bundesliga-decision)¹⁰ โจทก์ซึ่งเป็นสโมสรฟุตบอลได้ทำสัญญาซื้อตัวนักฟุตบอลคนหนึ่งของสโมสรฟุตบอลจำเลยด้วยค่าตัว 40,000 มาร์กเยอรมัน ต่อมานักฟุตบอลคนนี้ได้ถูกห้ามลงเล่นในลีก เนื่องจากมีส่วนพัวพันเกี่ยวข้องกับการรับสินบน โจทก์จึงฟ้องคดีเพื่ออ้างว่าสัญญาเป็นโมฆะและขอเรียกเงินคืน ศาลตัดสินว่าจำเลยไม่มีสิทธิได้รับเงินเนื่องจากรากฐานแห่งสัญญาเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก โจทก์เลิกสัญญาและเรียกเงินคืนได้

กฎหมายอิตาลี ในสัญญาที่มีความผูกพันให้มีการชำระหนี้ต่อเนื่องหรือเป็นช่วงระยะเวลาหนึ่งหรือมีการชำระหนี้ที่ไม่ได้เกิดขึ้นในทันทีทันใด หากมีเหตุการณ์พิเศษที่มีอาจคาดหมายได้เกิดขึ้นจนเป็นผลให้การชำระหนี้ที่มีความยากลำบากหรือเป็นภาระอย่างมาก คู่กรณีที่มิหน้าที่ที่จะต้องรับภาระมากเกินไปนั้น อาจขอบอกเลิกสัญญาได้

กฎหมายฝรั่งเศส หลักทั่วไปในกฎหมายลักษณะสัญญาของฝรั่งเศสเป็นไปตามมาตรา 1134 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส ซึ่งมีความว่า “สัญญาที่ได้ทำขึ้นโดยชอบยอมมีผลบังคับแก่คู่กรณีที่ตกลงกันเช่นกฎหมาย สัญญาย่อมเลิกกันโดยความยินยอมของคู่กรณี หรือโดยผลของกฎหมาย การปฏิบัติตามสัญญาต้องเป็นไปตามหลักสุจริต” ดังนั้น ประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศสไม่ยอมรับหลัก

⁹ BGB Section 313 Interference with the basis of the transaction

(1) If circumstances which became the basis of a contract have significantly changed since the contract was entered into and if the parties would not have entered into the contract or would have entered into it with different contents if they had foreseen this change, adaptation of the contract may be demanded to the extent that, taking account of all the circumstances of the specific case, in particular the contractual or statutory distribution of risk, one of the parties cannot reasonably be expected to uphold the contract without alteration.

(2) It is equivalent to a change of circumstances if material conceptions that have become the basis of the contract are found to be incorrect.

(3) If adaptation of the contract is not possible or one party cannot reasonably be expected to accept it, the disadvantaged party may revoke the contract. In the case of continuing obligations, the right to terminate takes the place of the right to revoke.

¹⁰ Ridder, P. & Weller, M. P. (2014). Unforeseen Circumstances, Hardship, Impossibility and Force Majeure under German Contract Law. *European Review of Private Law*, 22(3), 389.

Clausula Rebus Sic Stantibus ในฐานะเป็นหลักทั่วไป และยอมรับเฉพาะกรณีที่มิบทกฎหมายบัญญัติไว้โดยเฉพาะเท่านั้น ซึ่งเคร่งครัดหลักความศักดิ์สิทธิ์ในการแสดงเจตนาของเอกชนเป็นสำคัญ และเหตุที่ทำให้ลูกหนี้หลุดพ้นความรับผิดได้มีเฉพาะเกิดจากเหตุสุดวิสัยเท่านั้น

กฎหมายอเมริกัน มีหลักกฎหมายที่คู่สัญญาอาจหลุดพ้นจากการปฏิบัติการชำระหนี้ตามสัญญาในกรณีที่มีการเกิดขึ้นของเหตุการณ์ที่ไม่คาดคิด ทำให้การชำระหนี้ตามสัญญากลายเป็นความยากลำบากอย่างมาก แม้ว่าการชำระหนี้ยังคงทำได้ก็ตาม ซึ่งหลักนี้เรียกว่า “Commercial Impracticability”¹¹ โดยปรากฏอยู่ใน Section 261¹² ของ U.S. Restatement (Second) of Contracts ในเรื่อง “Discharge by impracticability” คือ “ลูกหนี้ย่อมหลุดพ้นจากการชำระหนี้หากปรากฏว่าหลังจากได้ทำสัญญากันแล้ว การชำระหนี้ไม่อาจกระทำลงได้เพราะเหตุการณ์ที่โทษลูกหนี้ไม่ได้ และเหตุการณ์เช่นนั้นอยู่นอกเหนือขอบเขตความคาดหมายอันเป็นพื้นฐานที่ทำให้สัญญานั้นเกิดขึ้น”

ถ้าการชำระหนี้ของคู่สัญญากลายเป็นสิ่งที่ยากลำบากอย่างมากเนื่องจากการเกิดขึ้นของเหตุการณ์โดยไม่ใช้ความผิดของคู่สัญญาฝ่ายนั้น การชำระหนี้ของคู่สัญญาจะถูกปลดปล่อยโดยคำว่า “Impracticability” ซึ่งหมายถึง ภาระหรือความยากลำบากอย่างไม่เหมาะสมและอย่างมากในการปฏิบัติการชำระหนี้¹³ กฎหมายอเมริกันจึงไม่ใช้คำว่า “พ้นวิสัย หรือ Impossibility” แต่ใช้คำว่า “ไม่อาจกระทำลงได้ หรือ Impracticability”¹⁴ และคำว่า Frustration ในกฎหมายอเมริกัน หมายถึง กรณีที่เหตุการณ์เปลี่ยนไปเป็นเหตุให้คู่สัญญาฝ่ายที่เป็นเจ้าหนี้ นั้น แม้จะยังอาจรับชำระหนี้และชำระค่าตอบแทนได้ แต่หนี้ที่รับชำระนั้นกลายเป็นอันไร้ประโยชน์หรือไม่สมความมุ่งหมายไปในสาระสำคัญ¹⁵

¹¹ Treitel, G. H. (1994). *Frustration and Force Majeure*. London: Sweet & Maxwell. 239.

¹² Section 261 of U.S. Restatement (Second) of Contracts

“Where, after a contract is made, a party’s performance is made impractical without his fault by the occurrence of an event, the non-occurrence of which was a basic assumption on which the contract was made, his duty to render that performance is discharged, unless the language or the circumstances indicate the contrary.”

¹³ Treitel, G. H. *supranote* 11. 238.

¹⁴ Dawson, J. P. (1984). *Judicial Revision of Frustrated Contracts: The United States*. In: 64 B. U.I.L. Rev.1

¹⁵ Section 265 “Discharge by Supervening Frustration”

Where, after a contract is made, a party’s principal purpose is substantially frustrated without his fault by the occurrence of an event the non-occurrence of which was a basic assumption on which the contract was made, his remaining duties to render performance are discharged, unless the language or the circumstances indicate the contrary.

นอกจากนี้ ยังมี Section 2-615 Uniform Commercial Code (UCC)¹⁶ ได้กำหนดหลักเกณฑ์ว่าด้วยสัญญาซื้อขาย กล่าวคือ “การผัดนัดหรือการไม่ส่งมอบทรัพย์สินที่ซื้อขายไม่ใช่การผัดสัญญา หากการชำระหนี้ตามที่ตกลงกันนั้นไม่อาจกระทำลงได้เพราะมีเหตุอย่างหนึ่งอย่างใดนอกเหนือความคาดหมายของคู่กรณีเกิดขึ้น” ดังนั้น ระบบกฎหมายอเมริกัน หากหลักการชำระหนี้จะเป็นสิ่งที่สามารถปฏิบัติได้ยากในทางการค้า ศาลสามารถแก้ไขเปลี่ยนแปลงสัญญาได้เช่นเดียวกับระบบกฎหมายเยอรมัน

หลักกฎหมายสัญญายุโรป (Principles of European Contract Law) เป็นหลักกฎหมายแม่แบบของประมวลกฎหมายสำหรับกฎหมายสัญญาของยุโรป รองรับการจัดทำประมวลกฎหมายและการดัดแปลงกฎหมายสัญญาภายในประเทศของประเทศสมาชิก ที่ประเทศสมาชิกสามารถนำไปพิจารณาจัดทำกฎหมายของประเทศตนให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน เพื่อความสะดวกในการบังคับใช้กฎหมายและทำให้กฎหมายมีเอกภาพมากขึ้น กรณีการพิจารณาเรื่องการเปลี่ยนแปลงไปซึ่งมูลเหตุในสัญญา สามารถพิจารณาเปรียบเทียบกับบัญญัติในบทที่ 6 เนื้อหาและผลของสัญญา มาตรา 6:111 เรื่องการเปลี่ยนแปลงไปซึ่งภาวะการณ์แวดล้อม¹⁷ โดยบัญญัติไว้ ดังต่อไปนี้

การเปลี่ยนแปลงไปซึ่งภาวะการณ์แวดล้อม

(1) คู่สัญญาผูกพันที่จะต้องปฏิบัติตามการชำระหนี้ตามสัญญา ถึงแม้การปฏิบัติตามการชำระหนี้จะกลายเป็นภาระหนักมากขึ้น ไม่ว่าจะเพราะเหตุค่าใช้จ่ายในการปฏิบัติตามการชำระหนี้เพิ่มขึ้น หรือเป็นเพราะมูลค่าของการชำระหนี้ที่จะได้รับลดน้อยลง

¹⁶ Section 2-615 Uniform Commercial Code (UCC) “Excuse by Failure of Presupposed Conditions,” Except so far as a seller may have assumed a greater obligation and subject to the preceding section on substituted performance:

(a) Delay in delivery or non-delivery in whole or in part by a seller who complies with paragraphs (b) and (c) is not a breach of his duty under a contract for sale if performance as agreed has been made impracticable by the occurrence of a contingency the non-occurrence of which was a basic assumption on which the contract was made or by compliance in good faith with any applicable foreign or domestic governmental regulation or order whether or not it later proves to be invalid.

(b) Where the causes mentioned in paragraph (a) affect only a part of the seller’s capacity to perform, he must allocate production and deliveries among his customers but may at his option include regular customers not then under contract as well as his own requirements for further manufacture. He may so allocate in any manner which is fair and reasonable.

(c) The seller must notify the buyer reasonably that there will be delay or non-delivery and, when allocation is required under paragraph (b), of the estimated quota thus made available for the buyer.

¹⁷ อนงค์ สมบุญเจริญ. (2549). ปัญหาการเปลี่ยนแปลงไปซึ่งมูลเหตุในสัญญา. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ. 54.

(2) อย่างไรก็ตาม ถ้าการปฏิบัติการชำระหนี้ตามสัญญากลายเป็นสิ่งที่หนักเป็นอย่างมาก เพราะเกิดการเปลี่ยนแปลงภาวะการณ์แวดล้อม คู่สัญญาผูกพันที่จะต้องเข้าเจรจากันเพื่อที่จะปรับปรุงสัญญาหรือเลิกสัญญาเสีย โดยกำหนดว่า

(2.1) การเปลี่ยนแปลงไปซึ่งภาวะการณ์แวดล้อม จะต้องเกิดขึ้นภายหลังจากเวลาที่ทำสัญญา

(2.2) ความเป็นไปได้ของการเปลี่ยนแปลงไปซึ่งภาวะการณ์แวดล้อม จะต้องไม่เป็นสิ่งที่สามารถคำนึงได้ตามสมควรในเวลาทำสัญญา

(2.3) ความเสี่ยงของการเปลี่ยนแปลงไปซึ่งภาวะการณ์แวดล้อม จะต้องไม่เป็นสิ่งที่ตามสัญญาคู่สัญญาที่ได้รับผลกระทบจะสามารถทนรับไว้ได้

(3) ถ้าคู่สัญญาไม่สามารถตกลงกันได้ภายในระยะเวลาตามสมควร ศาลอาจจะ

(3.1) เลิกสัญญาตามระยะเวลาและข้อตกลงที่กำหนดโดยศาล

(3.2) ปรับข้อสัญญาเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมและยุติธรรมระหว่างคู่สัญญาในส่วนที่เสียหายและผลที่จะได้รับจากการเปลี่ยนแปลงซึ่งภาวะการณ์แวดล้อม

ในแต่ละกรณี ศาลอาจจะให้ค่าเสียหายจากคู่สัญญาฝ่ายที่ปฏิเสธที่จะเจรจาหรือยุติการเจรจาโดยขัดต่อหลักสุจริตและการตกลงที่เท่าเทียมกัน¹⁸

¹⁸ Article 6:111 Change of Circumstances

(1) A party is bound to fulfill its obligations even if performance has become more onerous, whether because the cost of performance has increased or because the value of the performance it receives has diminished.

(2) If, however, performance of the contract becomes excessively onerous because of a change of circumstances, the parties are bound to enter into negotiations with a view to adapting the contract or terminating it, provided that:

(a) the change of circumstances occurred after the time of conclusion of the contract,

(b) the possibility of a change of circumstances was not one which could reasonably have been taken into account at the time of conclusion of the contract, and

(c) the risk of the change of circumstances is not one which, according to the contract, the party affected should be required to bear.

(3) If the parties fail to reach agreement within a reasonable period, the court may;

(a) terminate the contract at a date and on terms to be determined by the court; or

(b) adapt the contract in order to distribute between the parties in a just and equitable manner the losses and gains resulting from the change of circumstances.

In either case, the court may award damages for the loss suffered through a party refusing to negotiate or breaking off negotiations contrary to good faith and fair dealing.

ดังนั้น แม้ว่าแต่ละระบบกฎหมายจะมีแนวความคิดที่แตกต่างกัน แต่แนวความคิดเหล่านี้ก็เกี่ยวข้องกับหลักเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยอ้างถึงหลัก *Clausula Rebus Sic Stantibus* ซึ่งเป็นหลักที่เป็นรากฐานของเรื่องเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลง ซึ่งมีผลให้คู่สัญญาหลุดพ้นจากการชำระหนี้ เมื่อการปฏิบัติการชำระหนี้กลายเป็นพ้นวิสัย หรือให้สิทธิแก้ไขเปลี่ยนแปลงข้อสัญญา หรือเลิกสัญญาได้ เมื่อการชำระหนี้ก่อให้เกิดภาระหนักเกินควร โดยก่อให้เกิดความได้เปรียบเสียเปรียบแก่คู่สัญญาทั้งสองฝ่าย และถือว่าหลัก *Clausula Rebus Sic Stantibus* เป็นหลักที่มีลักษณะที่ตรงกันข้ามกับหลักสัญญาต้องเป็นสัญญา (*Pacta Sunt Servanda*) โดยหลักนี้มีเหตุผลที่ดีซึ่งเป็นการลดความเคร่งครัดและความไม่เป็นธรรมในการปรับใช้หลักสัญญาต้องเป็นสัญญา ทำให้คู่สัญญามีหนทางที่จะผ่อนคลายจากการปฏิบัติตามสัญญา โดยการเลิกสัญญา หรือแก้ไขเปลี่ยนแปลงสัญญาให้สอดคล้องกับเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปได้

บทสรุป

ผู้เขียนมีความเห็นว่าควรเสนอแนะแนวทางการแก้ไขปัญหาดังกล่าว โดยการเสนอแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ไทยให้มีการบัญญัติเพิ่มเติมหลักกฎหมาย และผลเกี่ยวกับการชำระหนี้ที่เป็นไปอย่างยากลำบาก หรือการชำระหนี้ที่เป็นภาระหนักเกินควรไว้อย่างชัดเจนในประมวลกฎหมาย ซึ่งอาจมีการแก้ไขเพิ่มเติมในบรรพ 2 กฎหมายลักษณะหนี้ เพื่อหากเกิดข้อพิพาทลักษณะดังกล่าวขึ้น คู่สัญญาจะสามารถปรับปรุงข้อสัญญา หรือหากการปรับปรุงข้อสัญญาไม่เกิดประโยชน์ คู่สัญญาสามารถขอเลิกสัญญาได้ ซึ่งจะก่อให้เกิดความเป็นธรรมแก่คู่สัญญามากขึ้น และเป็นการแก้ไขปัญหาในการปรับใช้กฎหมายในเรื่องดังกล่าวได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น และเมื่อเกิดเหตุแทรกซ้อนรุนแรงจนทำให้พฤติการณ์อันเป็นรากฐานแห่งนิติสัมพันธ์ต่างไปจากขณะที่ยกอนิติสัมพันธ์ จนอาจเป็นเหตุให้ลูกหนี้มีข้อขัดข้องในการชำระหนี้อย่างมาก กฎหมายลักษณะหนี้และสัญญาของไทยจำเป็นต้องมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง เพื่อจะสามารถแก้ปัญหาเหตุการณ์อันไม่คาดคิดซึ่งส่งผลให้ลูกหนี้มีข้อขัดข้องในการชำระหนี้ดังได้กล่าวข้างต้น

เอกสารอ้างอิง

กิตติศักดิ์ ปกรติ. (2555). *หลักสุจริตและเหตุเหนือความคาดหมายในการชำระหนี้ (Good Faith & Supervening Events) ในระบบกฎหมายเยอรมัน ฝรั่งเศส แองโกลอเมริกัน และไทย*. กรุงเทพฯ: วิญญูชน. 115.

กำธร พันธุลาภ. (2529). *คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยหนี้*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการบริการทางวิชาการ คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

จิต เศรษฐบุตร. (2556). *หลักกฎหมายแพ่งลักษณะนิติกรรมและหนี้*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

จิตติ ดิงศภัทัย. (2552). *คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ เรียงมาตรา ว่าด้วยสัญญา บรรพ 2 มาตรา 354-394*. กรุงเทพฯ: กองทุนศาสตราจารย์จิตติ ดิงศภัทัย คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เฉลิมวุฒิ ศรีพรหม. (2558). “การเลิกสัญญาโดยเหตุของการตกไปแห่งรากฐานของนิติกรรม”. หนังสือ 60 ปี อาจารย์เงาะ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เดือนตุลา

ดาราพร ธีระวัฒน์. (2558). *กฎหมายลักษณะหนี้: หลักทั่วไป*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ปรีดี เกษมทรัพย์. (2526). *กฎหมายแพ่ง:หลักทั่วไป*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการบริการทางวิชาการ คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

พินัย ณ นคร. (2545). หลักกฎหมายอังกฤษเกี่ยวกับเหตุที่ทำให้ไม่สามารถปฏิบัติการชำระหนี้ตามสัญญาได้อีกต่อไป: ผลกระทบจากวิกฤตเศรษฐกิจ. *วารสารนิติศาสตร์*, 32(1).

ศันท์กรณ โสถถิพันธุ์. (2558). *คำอธิบายนิติกรรม-สัญญา*. กรุงเทพฯ: วิญญูชน.

เสนีย์ ปราโมช. (2505). *ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยนิติกรรมและหนี้ เล่ม 2*. พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง

โสภณ รัตนกร. (2556). *คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยหนี้*. กรุงเทพฯ: นิติบรรณการ

หยุด แสงอุทัย. (2517). *กฎหมายแพ่งลักษณะมูลหนี้ 1*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

อนงค์ สมบุญเจริญ. (2549). *ปัญหาการเปลี่ยนแปลงไปซึ่งมูลเหตุในสัญญา*. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ

อมรลักษณ์ รักช่วงศ์. (2549). *การนำหลัก hardship มาใช้ในกฎหมายไทย*. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ

Beatson, J. & Friedman, D. (1997). *Good Faith and Fault in Contract Law*. Oxford: Clarendon.

Dawson, J. P. (1984). *Judicial Revision of Frustrated Contracts: The United States*. in: 64 B. U.L. Rev.

Ebke, W. F. & Steinhaur, B. M. (1997). *The Doctrine of Good Faith in German Contract Law: in Good Faith and Fault in Contract Law*. Oxford: Clarendon

Furmston, M. P. (1991). *Law of Contract*. London: Butterworth.

Makesinis, B. S., Lorens W. & Makesinis, D. G. (1997). *The German Law of Obligation Vol1 The Law of Contracts and Restitution a Comparative Introduction*. Oxford: Clarendon Press.

Nicholas, B. (1979). Force Majeure and Frustration. *The American Journal of Comparative Law*, 231.

Nicholas, B. (1992). *The French Law of Contract*. New York: Oxford University Press.

Ridder, P. & Weller, M.P. (2014). Unforeseen Circumstances, Hardship, Impossibility and Force Majeure under German Contract Law. *European Review of Private Law*, 22(3).

The French Civil Code.

The German Civil Code (BGB).

Toshio, S. J. (1968). *Subsequent Contract and Supervening Events*. Tokyo: University of Tokyo press.

Treitel, G. H. (1994). *Frustration and Force Majeure*. London: Sweet & Maxwell.

Uniform Commercial Code (UCC).

U.S. Restatement (Second) of Contracts.